

İlqar Fəhmi

XIII hissə

Dəyişən prizmalar

Hər bir ziyali insanın beynindəki informasiyanın böyük hissəsi keçmişlə bağlı olur. Təbiidir. Keçmişə olan maraq həmişə insanların içində olub və əksər hallarda, gələcəyə münasibəti də məhz keçmişlə bağlı informasiyalar təyin edib. Keçmişdən nəticə çıxardıb, gələcək üçün planlar qurmuşuq. Keçmişdəki proseslərin qanunauyğunluqlarını analiz edərək, əvvəlki səhvleri təkrar eləməməyə çalışmışıq...

Təbii ki, bir ziyali insan olaraq, biza elə gəlir ki, dünəndən tutmuş, minilliklər əvvəl qədər öz keçmişimiz barədə hər şey bilirik. Həm öz xalqımızın, həm də ümumiyyətlə, dünyanın keçmiş - ən azından son bir neçə min il ərzindəki hadisələr, proseslər öyrənilib, araşdırılıb, gizli heç nə qalmayıb... Eramızdan əvvəl üçüncü minilliklər qədər bizim biliyimiz gedib çıxır, ondan daha qədim barədə isə informasiyalar qarışqdır, ancaq onlara çox ehtiyac da yoxdur, çünkü iki-üç min ilin hadisələri analiz üçün kifayət qədər material verir...

İndi isə gəlin birlikdə beynimizi qurdalayaq və gözümüzün qabağına götirək ki, keçmişlə bağlı məlumatlar - tarixi hadisələrdən tutmuş real qəhrəmanlara, onların xarakterinə, daxili aləminə aid məlumatları, bilikləri hardan əzx eləmişik?

Yaddaşımızı diqqətlə analiz etsək, mənbə olaraq gözümüzün önüne sırf akademik tarixi əsərlərdən və yaxud tərcümə edilmiş tarixi mənbələrdən daha çox tarixi əsərlər gələcək - romanlar, pyeslər, həkayələr, povestlər, poemalar, daha sonra filmlər, seriallar. İstər Avropa, Rusiya tarixi olsun, istərsə də öz keçmişimiz...

Niyə? Çünkü tarixi mənbələrdən, akademik tarix kitablarından fərqli olaraq, ədəbi-tarixi materiallar daha maraqlı və daha canlıdır.

Oxuyuruq və inanırıq. Düzdü, bunların bir ədəbiyyat nümunəsi kimi, həqiqətə tam uyğun ola bilməməsi faktı gizlədilər, yazıçılar özləri də zaman-zaman bəyan ediblər ki, əsərlərdə tarixi həqiqətlər müəllif ideyasının istiqamətinə uyğun şəkildə dəyişdirilə bilər. Çünkü ədəbi əsər üçün vacib olan bədii məziyyətlərdir, tarixi həqiqətlər yox. Tarix adətən yazarlar üçün öz fikirlərini, ideyalarını çatdırmağa kömək edən sadəcə material bazası kimi çıxış edir. ... Əsas olan bədii keyfiyyət, ədəbi məziyyətlərdir. Tarix faktları bədiyyata qurban verdiyinə görə, heç bir yazıçısı məsuliyyət daşımır...

Budur, ideyalar, bədii məziyyətlər deyirik. Bəs axı bunlar mütləq deyil, hər za-

man kəsiyinin, hər ölkənin, hər ictimai-siyasi paradiqmanın özünün ortaya qoymuş ideyalar kompleksi, bədii məziyyətlər var. Belə olan halda, eyni tarixi hadisələr dövrün paradiqmasının dəyişməsindən asılı olaraq, müxtəlif cür təqdim ediləcək. Zaman dəyişdikcə tarixi faktlar təzədən dəyərləndiriləcək, eyni hadisə tamam fərqli rakursdan göstəriləcək... Son yüzilliklərdə belə də olub...

Dünenin qaranlığı

İndi isə bir incə mətbəbə diqqət edək. Ədəbiyyat, incəsənət əsəri nə qədər rasionallaşsa da, minilliklərdən gələn metafizik mahiyyətini itirməyib.

Biz ədəbi-tarixi materiallərlə tanış olanda, əqlimizlə başa düşür ki, bunlar yazıçı təxəyyülünün məhsuludur, çox da inanmaq olmaz. Lakin ruhumuz metafizik plastda bizim iradəmizdən asılı olmayaraq, bu məhsulu özündə həll edir və biz qeyri-ixtiyari keçmişə məhz bu əsərlərin prizmasından baxırıq... Çünkü maraqlıdır və inandırıcıdır... Əsərdə haqqında danışılan tarixi hadisələr, obrazlar altışürumuza məhz o ədəbi əsərlərdəki kimi oturur...

Bəs görəsən, təxəyyül məhsulu olan yalanlar üzə çıxanda nə olur?

Ədəbiyyatın, incəsənətin yaranması Sovet döneninə təsadüf edir, bu baxımdan da, yazılı əsərlərdə, səhnələşdirilən pyeslərdə, çəkilən filmlərdə (hətta akademik tarixi kitablarda) keçmişin necə təqdim olunmasına bizim yazarlar azad deyildər. Bu məlum.

Lakin diqqət etsək görərik ki, biz hələ indiyəcən, Sovet dönenindən əvvəlki keçmişimizə münasibətimiz çox az dəyişib. Hələ indiyəcən gözümüzün önündə köhnə xanlarımızın, bəylərimizin hamısı avara, səfəh, müftəxor; keçmiş ruhanilərimizin, dindarlarımızın hamısı firıldaqçı, şarlatan; xanımlarımızın hamısı cahil, avam, mövhumatçı; tacirlərimizin hamısı təməkkar, acıgöz mənfi qəhrəmanlar kimi canlanır. Bu pleyadanın içində bircə müsbət qəhrəman da yoxdur...

(Təbii ki, bu cürləri az miqdarda da olub. Ancaq hamı belə olmayıb axı.)

Müsbət qəhrəman yalnız və yalnız qacaq-quḍurlardır...

Niyə? Çünkü quruluş belə tələb edirdi... Rus-sovet iqtidarı lazımdır ki, əsərat altına aldığı xalqların nəzərində öz keçmiş çox pis, mənfi, qaranlıq kimi canlansın. Hamı hesab eləsin ki, bizim bütün müsbət keyfiyyətlərimiz yalnız indi formalamağa başlayıb. Kobud dillə desək, əvvəl vəhşi heyvan kimi yaşayırıq, amma indi insan olmuşuq...

Qərb cəmiyyətində ən çox tənqid olunan düşüncə tərzi olub. İmmanuil Kant kimi klassik idealistlərdən başlayaraq, iyirminci əsrə böyük nüfuz qazanmış məşhur Frankfurt məktəbinin filosoflarına və ya, Erix Fromm, Mişel Fuko kimi bir çox alımlar qədər bir çoxları *maarifçiliyi* müxtəlif istiqamətdən atəşə tutublar.

Şəxsən mənim bir şərqli olaraq, bu məsələyə əsas münasibətim aydınlaşdır - klassik maarifçilərin "Bilikli (güclü) insan" idealını yaradıb çoxaldaraq, vahid, mütləq hakim olan "Tanrı" ideyasından imtina etməsini məqbul hesab etmirəm, səbəblərini də əvvəlki fəsillərdə izah etmişəm...

Bəs görəsən Qərb filosoflarının özləri maarifçiliyin hansı aspektlərini qəbul etmirdilər və tənqid atəşinə tuturdular? Axi bu alımların bir çoxu ateist idi və "vahid Tanrı" ideyasının ortadan götürülməyi onları bir o qədər də narahat etmirdi... Bəs niyə narazı idilər maarifçilikdən?

Bu yaxınlarda 87 yaşı tamam olan məşhur alman filosofu və sosioloqu, professor Yurgen Xabermas məqalələrinin birində qeyd etmişdi ki, "kütləvi *maarifçilik* müasir Qərbin ən böyük faciəsinə çevrilib..."

Ötən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq bu xüsusda çoxsaylı kitablar, elmi əsərlər yazılsa da, maarifçiliyin ən aktiv tənqid-

Qapalı dairə və ya bitmək istəməyən XX

Əsərdən fragmentlar

Maarifçilik dönenində üzü bəri dünəyada kütləvi şəkildə yayılan bədii-tarixi əsərlərin təqdim etdiyi "həqiqətlər" tam mənada ifşa olunmayıb (hərçənd ki, buna da çox qalmayıb), lakin məhdud məkanlarda biz bu cür "ifşa"ları görmüşük və bu proseslərdən gələcək "tam ifşa" üçün nəticə çıxarda bilərik...

Yaxın tariximizə fikir verək. Məgər dünənəcən bütün ədəbi-bədii əsərlərdə təqdim olunmurdu ki, Azərbaycan xalqı sevinə-sevinə Rusiyaya birləşib?

Və ya dünənəcən Şəsumyanı, Caparidzeni, Kirovu dahi şəxsiyyətlər, Rəsulzadəni, Xoyskini, Yusifbəylini millətçi xalq düşmənləri kimi tanımadıqmı? Niyə? Çünkü dövrün tələbinə uyğun olan həqiqətlər ədiblər tərəfindən elə canlı, elə inandırıcı təsvir olunmuşdu ki, təhtəlşürəsəviyyəsində bunları qəbul etmişdik...

Budur, zaman keçdi, yaxın dövrün həqiqətləri üzə çıxdı, ədəbi təxəyyüllerin və sosial sifarişlərin yalanları ifşa olundu...

Belə isə, bəs yalanı üzə çıxan və əslində heç yalan mahiyyətini inkar etməyən bir sənət növünə niyə öz uzaq keçmişimi zi hələ də etibar edirik? Niyə öz xalqımızın tarixi barədə məlumatlarımı hələ də ədəbi-tarixi əsərlərə əsaslanır? Niyə öz köhnə zadəganlarımıza, bəylərimizə, ruhanilərimizə, övlialarımıza hələ də ədəbiyyat əsərlərinin yaratdığı prizmadan baxmaqdə davam edirik və bunun əksi iddia ediləndə əsəbləşirik, qıcıqlanırıq?

Axi bu prizmanın xeyli sayıda yalanları ifşa olundu? Bu bizə bəs olmadımı?

Ədəbiyyat, incəsənət estetik sənətdi, bunlara tarixi mənbə kimi yanaşmaq olmaz. Bizə hələ də, yanaşıraq.

Düzdü, etiraf edək ki, bizdə müasir

Soruşa bilərsiz ki, Sovet ideologiyası çərçivəsində baş verən proseslərin ümumi maarifçilik cərəyanına nə dəxli var? Orda ki, heç bir rəsmi ideologiya yox idi?

Düzungün sənəti. Məkandan asılı olaraq, zahiri fərqlər var, amma mahiyyət eyni olaraq qalır. Sadəcə, istismara məruz qalıb zorla maarifləndirilən xalqlara münasibətdə bir ştrix də əlavə olunurdu - siz bu maarifə görə bir xalq olaraq, həm də bizə minnətdar olmalısınız, əvəzində bizimcün ql kimi işləməlisiz...

Bəli, istər Rusiya-sovet imperiyaları olsun, istər Qərb - fərqi yoxdur, yenə təkrar edirəm ki, maarifçilik ideyaları keçmişə münasibəti koordinələşdirən şəkildə dəyişdi və özünə lazım olan formada qurdu - əski cəmiyyətləri gözdən saldı, bütün müsbətlər kölgədə qoyub yalnız mənfiləri göstərdi. (Sonradan bu prosesi Tənqidli realizm davam etdirdi ki bu barədə daha geniş şəkildə növbəti fəsillərdə danışacaqıq.)

Və əfsuslar olsun ki, XX əsr bitsə də, biz bir xalq olaraq, hələ də öz keçmişimi zi həmin prizmadan baxmağa davam edirik...

Cünki Qərbdən gələn "Mütləq Ali məraf" bizə başqa yol qoymayıb...

Cünki XX əsr hələ də bitməyib...

Maarifçiliyin totalitarizmi

Yazında müasir Qərb təfəkkürünün mənfi tərəflərini tənqid edərkən, əksər hallarda elə Qərb filosoflarının özlərinin fikirlərinə istinad ələməyə çalışıram ki, kənarda dayanıb əli çatmayan armuda daş atan uşaq kimi görünməyim. Elə klassik *maarifçilik* paradiqması da sonradan

çılrı məşhur Frankfurt məktəbinin filosofları oldu.

Bu alımlar çoxsaylı analizlər və araşdırımlar aparandan sonra belə bir qənaətə gəlmişdilər ki, *maarifçilik* bəşər tarixinə səhv addım, yanlış istiqamət idi... Maarifçilik ideyalarının və onların yetirməsi olan bugünkü Qərb cəmiyyətinin ifşasına həsr olunan onlarla, yüzlərlə fəlsəfi yazıların içinde məhz Frankfurt məktəbinin filosoflarının ərsəyə getirdiyi "Maarifçilik dialektikası" və "Neqativ dialektika" əsərləri xüsusi yer tutur.

Maks Xorkxaymer və Teodor Adorno'nun birgə səyləri nəticəsində yaranan bu əsərlər qısa zamanda Qərb ziyalıları arasında az qala bestsellerə çevrildi.

Bəs hansı fikirlər idi geniş oxucu kütłəsinə diksindirib, fərqli baxış aşılayan?

XX əsrin ən böyük faciəsi olan Osvensim və başqa ölüm düşərgələri əsində Antik mədəniyyətdən başlayan klassik *maarifçiliyin* məntiqi yekun nöqtəsi olub, cünki maarifçiliyin mahiyyətində "totalitar sistem" dayanır.

Abstrakt və riyazi standartlar yaratmaq, insan təfəkkürünü "məntiq kateqoriyaları" və "anlayışları" çərçivəsinə zorla sixşdırılıb yerləşdirmək də, rasional maarifçiliyin "totalitar zorakılığının" əlaməti kimi təqdim edilir. Məntiqi-riyazi prosedurlar sanki insan təfəkkürünün dini ayininə çevrilir ki, bu zaman canlı təfəkkür proseslərini konveyerləşmiş fikir istehsalı əvəz edir. Çıxarılan nəticələr, ortaya qoyulan fikir və mühakimələr zavod konveyerində çıxmış kimi bir-birini təkrar edir...

Bələcə, bütün bilik sahiblərini əhatə edən stientist-riyazi mifologiya yaranır.

Bu prosseslər ilk baxışdan abstract təfəkkür müstəvisində baş versə də, fasadı arxasında konkret real istismar və hakimiyyət məqsədləri durur ki bu xüsusda da, yazımızın əvvəlki hissələrində danışmışdıq.

XX əsrin "Totalitar rejimlər" i deyəndə ilk olaraq, faşist Almaniyası və Sovet İttifaqı yada düşsə də, əslində Qərbin demokratik quruluşlarında totalitarlıq daha güclüdür. Çünkü bu totalitarlıq demokratiya, azad seçim və insan hüquqları pərdəsi altında həyata keçirilir. Gizli totalitarlıq isə zahiri diktaturadan daha qorxulu və təhlükəlidir, çünki bütün kütłəvi təbliğ mexanizmləri ona çalışır ki, insanlar total istismara qaldıqlarını hiss etməsinlər... Axi müasir dövrün ən qorxulu problemlərindən olan "intellektual əqli istismar" bir qədər şəffaf təbiətə malikdir, ilk baxışdan sezmək çətindir.

Maarif bazarı və ya bazar maarifi

Maarifçilik ideyalarının yayılmaşı, kütłələrin maariflənməsi başqa bir arzuolunmaz faktoru da ortaya qoymuş oldu - mədəni intellektual məhsullara tələbat artmağa başladı, ilk olaraq, kitab yayımı çoxaldı, daha sonra qəzətlər jurnallar və sair...

Və bu da ona gətirib çıxardı ki, intellektual məhsul da adı məhsul yarımı qanunları müstəvisinə ayaq basmış oldu. Sadə dillə desək, kitab, qəzet jurnal bazarı yarandı, intellektual sahə ticarətin, biznesin bir hissəsinə çevrildi...

Cox gözəl, yenə deyə bilərsiz, bunun nəyi pisdi ki? Məgər elə günü bu gün biz yazarlar ölkədə kitab bazarinın olmamasından şikayət etmirikmi? Bunu yaratmağa çalışmışım!

Bəli, təəssüf ki, çalışırıq. Düzdü, hərdən ürəyimdə fikirləşirəm ki, bəlkə də bizdə bu proseslərin yubanması xeyrimizədi. Bilmirəm...

Hal-hazırda bizdə demək olar ki, heç bir yazar sərf kitab bazarına hesablanaraq yazmır. Bu mənada sərbəstdir...

Ancaq bazar formalaşan kimi intellektual -ədəbi sahəsində bütün hakimiyyəti əla alacaq. Anarxo-primitivistlərin dediyi kimi, bütün həyat fəaliyyətini bazar qanunları idarə edəcək...

Bazar qanunları isə əsas bir süntuna söykənir - kəmiyyətin və satışın çoxluğu...

Başaq ədəbi-mənəvi dəyər yoxdur. Hansı müəllif yaxşı satılırsa, hamidən yaxşı da odur. Nöqtə...

Təkcə ədəbiyyatın yox, sənətin bütün sahələrinin bazar qanunlarına tabe edilməsi, bu saat Qərb cəmiyyətində ən çox tənqid olunan məqamlardan biridir. Əfsus ki, bütün bu tənqidlər elə söz səviyyəsində qalır, real heç bir işə əvərilmir. Hətta bu tənqidlər özləri də kitab "məhsul"larına əvərilmərək, bazarın bir hissəsini təşkil edir...

Budur maarifçilikdən başlayaraq yaranan mənəvi bazar... Məhsula əvərilmən ədəbiyyat... Yalnız maddi galır gətirmək məqsədi güdən sənət...

Əfsuslar olsun ki, biz özümüz də hal-hazırda bu cür bazarın bir hissəsi olmağa doğru gedirik...

Ticarət həmişə olub, amma əsrlər

boyu mənəvi-ilahi dəyərlər alqı-satqıdan yuxarıda dayanıb. Çünkü alınıb-satılan kütłəvi maddi məhsullardan fərqli olaraq, maarif heç vaxt kütłəvi olmayıb, məhsul formasını alma'yıb...

Kütłəvi maarifçilik isə bu ierarxiyanı dağıtdı.

İndi isə bazar ən yuxarıda dayanan ali bir sistem, ən ali bir hərəkət-verici qüvvədir, bütün dünya isə onun istismarı altındadır... Budur, inkişaf eləmiş müasir ölkələrdəki istehlak cəmiyyətlərinin həqiqətləri...

Onilliklərdir ki, bu "kütłəvi bazarlaşma" müasir Qərb filosofları tərəfindən fasıləsiz olaraq tənqid olunur, lakin heç nə dəyişmir. Mütləq hakimiyyətini sürən "BAZAR"ın heç tükü də tərpənmir...

Ali memar

Yazımızın əvvəlki hissələrində qeyd etmişdik ki, Qərb cəmiyyətini bu günüki ateizmə, pozitivizmə gətirən yolun başlangıcı *humanizm* dövründə, insanla Tanrı arasındaki əski münasibətlərintəftiş eləmək meyllərindən başlamışdı ki, bunun da aparıcı qüvvəsi *reformasiya* hərəkatı, *protestantlıq* məzhəbi idi...

İlk addım insanların bu metafizik mətnlərə və Tanrıyla münasibətlərə fərdi münasibətinin yaranması olmuşdu. - Hər kəsin Bibliyanı öz dilində oxuyub özü istədiyi mənanı çıxarmağa haqlıdır, kilsəyə, ruhanılərə, övliyalara, müqəddəslərə ehtiyac yoxdur...

Bəs maarifçilik dönməndə İnsan-Tanrı münasibətləri hansı formada təzahür edirdi?

Əvvəlki fəsillərdə, maarifçilik ideyaları haqqında dediklərimizdən elə çıxmış ki, bu cərəyanın ardıcılırı başdan-başa ateist idilər. Yox, tam ateistlər onların arasında azlıq təşkil edirdi. Əksəriyyət isə hələ də idealist olaraq qalırdı.

Sual doğur, aksi maarifçiliyin mahiyyətindən danişarkən qeyd etmişdik ki, bu ideyalar səmaların, Tanrınn, metafizik qüvvələrin təsirindən insanların imtina etməsi, yalnız özünün rasional əqli vəsitsiyələ bəşəriyyətin inkişafını təmin etməyə çalışması üzərində qurulmuşdu...

Bəli, maarifçilər Tanrıdan "imtiyə" etmişdilər, amma hələ ki, onu "inkar" etmirdilər... Bəs onların düşüncələrində Tanrı necə bir varlıq kimi canlanırdı?

Yalnız, Ali Memar kimi... Lakin bu məsələnin mahiyyətinə varmaq-qün, bir qədər əvvələ qayıdır, Avropa mədəniyyətindəki "Barokko" cərəyanının mahiyyəti haqqında bəzi fikirlərimizi bildirməliyik...

Naqis mirvari

Humanizm ideyalarının ən aktiv dövründə də, Avropada çoxsaylı mühərribələr, qanlı savaşlar, müxtəlif sosial faciələr ara vermirdi... Humanizm ideyaları, kilsənin mövqeyinin zəifləməsi, Tanrıya açılan birbaşa çıxış da, əksər problemləri həll eləmədi,

fəlakətlər, faciələr azalmadı...

Və insanlarda təbii olaraq, belə bir fikir yaranırdı ki, dünyanın ilahi nizam-intizamı, səmavi düzəni pozulub. Sanki Tanrı bəşəriyyətin cilovunu əlindən buraxıb...

Humanizm dövründən sonrakı bu "təəssüf" də "Barokko" təməyüllərində özünü göstərdi... Nə idi barokkonun mahiyyəti?

Portugal dilində "əyri formalı, naqis mirvari" anlamına gələn "Barokko" kəlməsi, dünyaya məhz "naqis məhsul" baxışını formalaşdırınlara şamil edildi.

Barokko dövründəki əsərlərin əsas mahiyyəti də bundan ibarət idi. İstər memarlıqda, istər rəssamlıqda, istərsə də başqa sahələrdə həmin dövrələrdə yaradılan əsərlərin əsas fərqləndirici cəhəti simmetriyanın, nizamlı düzülüşün bir neçə yerdə pozulması idi... Eynən "naqis mirvari" kimi...

Mirvarının formalaşmasının bioloji səbəblərini bilirik. Naqis mirvari isə o vaxt formalaşır ki, onun içindəki molyuska nəsə bir xəstəlik düşür, fəaliyyətində hansısa sapmalar yaranır və ondan alınan mirvari də simmetrik dairəvi formalı olmur...

Barokko dövrünün sənət adamları da dünyaya məhz bu cür baxırdılar - içində müəyyən sapmalar olan nizam kimi... Bu nizam, simmetriya hələ dağılmayıb, amma əvvəlki dürüstlüyü, dəqiqliyi də yoxdur. Səmalarda hansısa hadisə baş verib ki, dünyanın İlahi nizam-intizamı, simmetrik sistemi dağılmaq üzrədir və biz bu dağılmmanın ilkin mərhələsində yaşayırıq...

Həmin dövrə yaradılan əsərlərin məzmunuyla bərabər formasında da simmetriyanın pozulması hallarını müşahidə edirik ki, sənətkar bunu öz ideyasına uyğun olaraq, məqsədli şəkildə həyata keçirir.

Misalçın, Bakıda ispan barokkosu üslubunda mənə tanış olan üç bina var. (Bəlkə də çoxdur, lakin mənim rastıma çıxmayıb), Bu binalardan biri Axundov bağının sağ tərəfində, tində; biri bu parkdan Mərkəzi universitetin içərisindən solunda; biri də Prezident administrasiyasının yanındadır. Bu binalara fikir versək, görərik ki, ətrafdakılardan xeyli dərəcadə fərqlənir. Müasir Bakının əsas aparıcı memarlıq üslubu olan İtalyan klassizminin simmetrik, dəqiqlik, ölçülü formalarından fərqli olaraq, bu üç bina zəifləməsi, həm də arxitekturasında sanki pozulmuş nizamın əlamətlərini görürük. Nə pəncərələrin formasında, nə eyvanların quruluşunda, nə fasadın dizaynında ətrafdakı binalarda gördüyüümüz tam düzgün simmetriya müşahidə edilmir...

Məhz bu pozuntular həmin Barokko ideyalarının nəticəsi idi - Dünyanın səmavi nizamı pozulub, Tanrı bəşəriyyətin cilovunu əlindən buraxıb...

Pessimist ruh üzərində qurulan bu cərəyan qısa zamandan sonra maarifçilik optimizmi ilə əvəzlənsə də, özündən sonra çoxsaylı maraqlı sənət nümunələri qoydu...

Ardi var...